

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4 Issue: 16
Kış 2011 Winter 2011

**KAFKASYA MUHACIRLERİNİN DURUMLARINA DAİR ECZACI ES-SEYYİD HÜSEYİN
EFENDİ’NİN BİR MEKTUBU**
***PHARMACIST ES-SEYYİD HUSEYİN EFENDİ’S INDICTMENT ABOUT CAUCASIAN
IMMIGRANTS SITUATION***

Ayşe PUL*

Özet

1864 yılında Kafkasya’dan Anadolu topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirlerin içinde bulunduğu şartlar ve bu şartların oluşumunda bölge memurlarının sorumlulukları ve müdahaleleri hakkında, devletin bir memuru olarak Trabzon’da muhacir eczacısı olarak görev yapan bir kişi tarafından kaleme alınan bir şikâyet mektubu, muhacirlerin durumlarının vehametini gözler önüne sermesi bakımından dikkate değer bir belgedir. Es-seyyid Hüseyin Efendi 1864 yılında Trabzon’da yaşanan yolsuzlukları, usulsüzlükleri, suistimalleri 12 madde halinde dile getirmekte ve bir an evvel durumun düzeltilmesini talep etmektedir. Muhacirin Komisyonu müfettişine iletilen bu şikâyetler derhal İstanbul’a bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması için kararları beklenmiştir. Nihayetinde devlet, öncelikle kati surette şikâyete konu olan memurların bilhassa da doktorların uyarılmasını, daha sonraki aşamada da görevlerinden alınmalarını istemiştir.

Bu çalışmada, bu mektuptan hareketle, konu ile ilgili pek çok belgenin ışığında genel olarak Karadeniz kentlerinde yaşanan göç ve iskân hadisesi, hem devlet, hem bölge halkı hem de muhacirler perspektifinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Kafkasya, Muhacir, Osmanlı, Es-Seyyid Hüseyin Efendi.

Abstract

An indictment about the situation of Caucasian Immigrants and responsibility of state officers on these situations, written by a state officer whose working as a pharmacist for immigrants in Trebizond is a remarkable document. Es-Seyyid Huseyin Efendi has written down the abuses, irregularities and corruption happened at Trebizond in year 1864 by twelve articles in an indictment and wanted an immediate solution. Those complaints were sent immediately to Istanbul by the settlement officer whom Es-Seyyid Huseyin Efendi gave his indictment to. Ultimately, government stated that the officers –especially doctors– whom were subjected to the complaints has to be warned at first and in case of continue they had to be deposed.

In this study, our goal was enlighten the migration and settlement incidents in Black sea region cities starting from the indictment we mentioned and also using a lot of state documents about the subject. By using these materials we aimed to explain the migration and settlement from both native population and immigrants eyes and also show State’s opinion.

Key Words: Trebizond, Caucasia, Immigrant, Ottoman, Huseyin Efendi.

Giriş

Göç ve iskân konusu, devlet, muhacir ve bölge halkı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir konudur. Görevliler ve yetkililerin yetersizlikleri ve/veya ihmalleri, salgın hastalıklar, iklim şartları, iskân bölgelerindeki halkın durumu, muhacirlerin geliş zamanları ve sayıları da bu çerçeveye dahil edilirse konunun boyutu daha iyi anlaşılır. Oldukça geniş bir konu olan göç hadisesinin, doğru ve objektif neticelere ulaşılması için bütün bu cihetlerden ele alınması gerekir.

Meydana getirdiği demografik, sosyo-ekonomik, siyasî ve kültürel değişimlere rağmen, il/ilçe düzeyi bir yana ülke genelinde bile daha yakın zamanlara kadar bilinmeyen ve araştırılmayan konuların başında gelmiştir. Son yıllarda yapılan araştırmalarla konunun ciddiyeti ve hassasiyeti anlaşılmalı, bu hususta ciddi monografik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır¹. Bu eserlerde Kafkasya’dan Anadolu’ya

* Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORDU. a.pul69@hotmail.com

¹ Kemal H. Karpat (2010). *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, İstanbul: Timaş Yayınları; Ahmet Cevat Eren (1966). *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul: Nurgök Matbaası; Abdullah Saydam (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK Yayınları; Nedim İpek (2000). *Mücadele ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları; Nedim İpek (2006). *İmparatorluktan Ulus Devletine Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları; Hayati Bice (1991). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını; Bedri Habiboğlu (1993). *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayınları adlı eserler bu

veya Osmanlı topraklarına göç hadisesiyle ilgili pek çok konuya açıklık getirilmekle birlikte, yine de aydınlatılmayı bekleyen birçok husus vardır. Arşivlerimizdeki belgelere ulaşıldıkça karanlıkta kalmış noktalar açığa çıkarılacaktır.

Bu arşiv kayıtları içerisinde bir mektup Kafkasya muhacirlerinin durumlarıyla ilgili ihtiva ettiği çarpıcı bilgilerle dikkat çekmektedir. Bu çalışmada bu mektubun muhteva ettiği hususlar, buna devletin verdiği cevaplar ve uygulamaları, aldığı tedbirler muvacehesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada, nesnel tarih anlayışı bakımından daha sağlıklı bir bakış açısıyla meseleyi değerlendirebilmek için bu mektubun yanı sıra, pek çok arşiv belgesiyle birlikte durum ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Mektubu

Trabzon'da bulunan tabiplerin görevlerini kötüye kullanmaları, uygunsuz hareketleri, bir takım yolsuzluklar, suistimaller ve sosyo-ekonomik açıdan olumsuz şartlar hakkında ortaya attığı iddialarla ilgili olarak muhacir eczacısı tarafından kaleme alınan 13 Rebiyülevvel 1281/16 Ağustos 1864 tarihli bir şikâyet mektubu -sorgulayıcı olmak kaydıyla- yaşanan hadiselerin vehametini gözler önüne sermektedir.

Muhacirin eczacısı Es-seyyid Hüseyin Efendi'nin Trabzon'da görev yapan ve muhacirlerin sağlık sorunlarıyla ilgilenmesi gereken doktorlar hakkında yazdığı bu mektup görevlilerin görevlerini kötüye kullanmaları ve yetkililerin de bunlara göz yummaları, muhacirlerin içinde bulunduğu menfi durum hakkında bir hayli ilgi çekicidir. Hüseyin Efendi'nin maddeler halinde dikkati çektiği konular şu şekilde sıralanabilir²:

1- Muhacirin için Trabzon'a gelmiş olan üç nefer hekimin birisi akdemce dersa'adete gitmiş ve burada kalan iki neferden Pertev vali paşa hazretlerinin yanında kalub yigirmi kadar cariyelerine bakıldığından me'muriyetine devam etmemiş olduğu misillü diğeri dahi Tevfik Efendi'nin³ yanında bulunarak anın cariyelerine ve zabıta nezaretine ve Kanboz'da bulunan muhacire bakıyorum diyerek o dahi devam etmemiş ve muhacirin için dersa'adetten pek çok ecza gelmiş ve eczalar dahi hekimlerin elinde bulunmuş olduğundan istedikleri mahallere sarf ile akçeleri kendüleri almakda bulunmuş ve geçen gece zabıte serkerdesi Pertev efendiye beş kıyye güğercile ve beş kıyye kükürt muhacire mahsus olan eczadan virilüb mumailyh Pertev efendi fişeng yabdırılıb atdırılmışdır ve işbu eczanın teslimi mumailyh Pertev efendinin delice cemiyetinden iki gün evvel vukubulmuştur.

2- Ecza sandıklarının üzerlerinde bulunan defterler hekimler tarafından alınub meydana çıkarılmamış olduğundan başka sandık derununda bulunan eczanın hilafı olarak üzerlerine başka isimle pusula konulmuş ve defterler henüz meydana çıkarılmamış olduğundan bir sandıkda ne kadar ecza olduğu mechl bulunmuştur.

3- Trabzon'da bulunan asakir-i şahane için lüzum görünen ecza zabitan tarafından istenilmiş ise ve virilmesi kararlaştırılmış ise de matlub olunan ecza hekimler tarafından yok dinilerek ekserisi verilmemiş ve halbuki cümlesi ma-ziyade mevcut olup mezkûr ecza hekimler tarafından istedikleri mahallere sarf olunmakda olmasıyla bu hekimleri tebdile re'y-i 'aliye menut bulunmuştur.

4- Hekimler tarafından ecza Maranko'nun dükkanına dökdireceğiz diyerek götürmüş oldukları bir denk ketan tohumu henüz gelmeyüb eczacı marifetiyle fûruht olunmuştur.

5- Vali paşa hazretleri ve Tevfik Efendi hâlâ muhacirinden esir almakda olub hatta iki gün evvel yedi sekiz dane cariyeye karantinaya İstanbul'a gitmek üzere götürülmüş ve karantina tarafından ruhsat verilmeyüb çevrilmiş ve hükümete teslim olunmak üzere gönderilmiş ise de hükümetde alıkonmayub

konuda yazılmış müstesna eserlerden bazılarıdır. Genel olarak göç kavramı hakkında bkz. Fikret Babuş (2006). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politik Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*, İstanbul: Ozan Yayıncılık, s. 124.

² 13 Rebiyülevvel 1281/16 Ağustos 1864 tarihli A.MKT.MHM. 311/68.

³ 1863 yılında bilhassa Kafkasya'dan gelen muhacirlerin sayısındaki artış üzerine devlet, taşraya yeni iskân memurları göndermiş, Vecihi Paşa komisyon başkanı olmuş, Nisan 1864'e kadar görevine devam etmiş, iskân işlerinin daha muntazam yürütülmesi için Anadolu'daki ve Rumeli'deki uygun mahallere görevliler tayin etmiştir. Trabzon'a Aralık 1863'te üç bin guruş maaşla Komisyon Başkatibi Yaver Efendi tayin edilmiştir. Görevi, muhacirleri iskân yerlerine sevk etmek ve isimlerini kaydetmek, kalanların da ikamet ve işleri sağlamaktır. Sivas ve Samsun'daki muhacirlerin işleriyle meşgul olmak için Miralay Salih Bey tayin edilmiştir. Ayrıca çeşitli yolsuzlukların önlenmesi için muhtelif mahallere kol kol özel memurların yollanması kararlaştırılmış, bu minvalde sözü edilen Yaver Efendi de Trabzon'daki görevinden alınarak Amasya ve Canik'e gönderilmiştir. İ.DH. 524/36128. Yaver Efendi'nin yerine Zabıta müsteşarı Tevfik Efendi Komisyon Başkatibi olmuştur. Bkz. 524/36128 9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864. Görüldüğü üzere Tevfik Efendi mektubun yazılışından 4 ay önce bu göreve tayin edilmiştir.

esirci Hacı Osman Ağa'nın hanesine gönderilmiş ve oraya İstanbul'dan gelmiş olan bir hatuna teslim olunmuş idüğü ahbar-ı sahihadandır.

6- Üç dört günden berü Serederesinde vukubulan vefeyât için kefenlik bez virilmediğinden cenazeler meydanda kalmış fena halde teaffün eylemiştir.

7- Muhacirin-i merkume içinde bikes olanlarla ve bir hane ahalisi bütün bütün hastalanıp bakacak kimsesi olmayanlara memurlar tarafından bakılmadığından çoğu aç olduğu halde telef olmakta bulunmuştur.

8- Ecza kaynatmak için şehir yüz yigirmi kıyye kömür verilmesi kararlaştırılmış ise de yigirmi beş gün verilip sonraları kat' olduğundan orada kendü tarafımdan eczaya sarf itmekde olduğumu meyan eylerim.

9- Geçen salı gününden bugüne gelinceye kadar muhacirin için hekimler tarafından ecza istenilmiş ise de kendüleri gelüp bakmadıklarından başka eczayı dahi henüz göndermemiş oldukları.

10- Benim için dersaadetten ısmarlanmış olan cerrah takımı gelmiş olub fakat Tevfik Efendi yanında bulunan hekim kendüsüne alkoymuş istemiş isem de henüz vermemiş idüğü.

11- Bazı esnaf tarafından Serederesine getirülüb furuht olunan me'külât ve meşrûbat pek fena halde olduğundan ve ekserisi kokmuş şeyler olduğundan taraf-ı acizanemden men'ine çalışılmış ise de hükümetin mu'aveneti olmadığından men'inin çaresi bulunamamıştır.

12- Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mahsus olan maaş acizaneme muhacir komisyonu tarafından yüzlük altun yüz üç guruş hesabıyla virilmekte idüğünü dahi ifade ve ihzara icisâr eylerim.

Fi 13 Ra sene 1281 Bende eczacı-yı muhacirin Es-seyyid Hüseyin.

Görüldüğü gibi Hüseyin Efendi kendi kişisel şikâyetleri yanında duyarlı ve sorumluluk sahibi bir insan olarak rahatsızlık duyduğu pek çok problemi de dile getirmiştir. Bu rahatsızlıkların yanında esir cariyeye alınması, doktorların görevlerini yapmamaları, kimsesizlerin memurlar yüzünden çektikleri acılar, esnafın sağlık koşullarına uygun olmayan gıda maddelerini pazarlaması, ecza sandıklarında yapılan yolsuzluklar gibi dikkate alınması gereken son derece ciddi ithamlarda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler ve Muhacirlerin Durumları

Muhacir eczacısı Hüseyin Efendi'nin bu mektubu karşısında duyarsız kalınmamış ve komisyon müfettişi Ali Rıza Efendi 13 Rebiyülevvel 1281/16 Ağustos 1864 tarihinde Sadaret'e yazdığı mektupta Sarıdere'de muhacirin eczacısı olarak görev yapan Hüseyin Efendi'nin tabiplerin görevlerini layıkıyla yerine getirmediklerini ve kendisinin yalnız ve aciz kaldığını belirterek teessüf edilecek derecede şikâyetlerde bulunduğunu ifade etmiş, ya tabiplerin yerine yenilerinin tayin edilmesini ya da Tıbbiye Nezareti tarafından katiyetle uyarılmalarını istemiştir⁴. Müfettişin bu taleplerde bulunması, mektuba kesinlikle itibar ettiğini belki de hatta bu mektubun yazılmasında dahil olduğunu gösterebilir.

Sadaret de müfettişin bu taleplerine cevaben tamamen görevlerinden ayırmak yerine –ki dönemin şartları dikkate alındığında bu karar doğaldır- sert bir şekilde uyarılmaları için Tıbbiye Nezareti'ne yazı göndermiş⁵ ve Hüseyin Efendi'nin ifade ettiği şeyler doğruysa bu durumun hem hazineye zarar hem de muhacirlerin dertlerine derman olmadığından dolayı tüm memurların kendi görevleri başında olup layıkıyla işlerini yapması gerektiğinin müfettişe bildirilmesi istenmiştir⁶.

Görüldüğü üzere sadaret bir taraftan kesin bir dille uyarılmalarını uygun görürken, bir taraftan da yeni bir doktorun bölgeye gönderilmesini kararlaştırmıştır. Bu arada da devlet bu sefer tazirle yetinmişse de, bu tarihten kısa bir zaman önce doktorlardan birinin yerine bir başkasının süratle gönderilmesini

⁴ "Atıftelü efendim hazretleri,

Leffen takdim kılınan varaka-i memhurenin sabahu bu sabahleyin nezd-i çâkeriye gelerek Trabzon'da bulunan muhacirlerin eczacılık hizmetiyile Serederesinde bulunduğunu ve lede's-su'al ismi Hüseyin Efendi olduğunu beyan ile hizmet-i muhacirine me'mur olan tabiplerin işlerine takayyüd etmediklerini ve kendüsü yalnız ve aciz kaldığını ifade ve isti'ane etmiştir varaka-i merkumede ahval-i muhacirine dair hikâye ettiği şeyler nefsi'l-emre muvafık ise te'essüf olunacak surette olub şu halde tabib-i mummaileyhmanın yerine erbâb-ı ehliyetden diğerlerinin ta'yin etdirilmesi veyahud kendülerine tıbbiye nezaret-i behiyesinden tenbihât yazdırılması re'y ve irade-i aliyeye merhun olmağla her halde emr ü ferman hazret-i menlehü'l-emrindir. Fi 13 R. Evvel sene 1281 ve fi 4 Ağustos 1280 Bende Ali Rıza", A.MKT.MHM. 311/68-2.

⁵ 22 Rebiyülevvel 1281/25 Ağustos 1864 tarihli A.MKT.MHM. 311/68-3. Ayrıca bkz. A.MKT.MHM. 309/88.

⁶ 4 Rebiyülahir 1281/6 Eylül 1864 tarihli A.MKT.MHM. 311/68-4. Aynı dosyada bulunan bir başka yazıyla müfettiş Ali Rıza Efendi'ye Tıbbiye Nezareti tarafından alınan karar gönderilmiştir.

istemiştir. Örneğin; “... Muhacirine bakmak üzere Trabzon’a gönderilüb su-i hal ve harekete mebni bu kerre i’ade olunan Tabib İbrahim Efendi’nin yerine diğerinin seri’an ta’yin ve irsali lüzumuna dair Trabzon valisi devletlü paşa hazretlerinin bugün dahi tevarüd iden tahriratı leffen...”⁷

Her ne kadar Hüseyin Efendi’nin mektubunda Trabzon valisi suçlanıyorsa da, bu belgede görüldüğü üzere Tabib İbrahim Efendi’nin görevini layıkıyla yerine getirmediği gerekçesiyle iade edilmesini vali istemiştir.

Aradan yaklaşık bir aylık bir süreden sonra da 25 Rebiyülahir 1281/27 Eylül 1864 tarihli Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezareti’ne yazılan bir yazıda, artık Trabzon’da bulunan muhacirlerin azalmasından dolayı Eczacı Hüseyin Efendi’nin yeterli olacağı ve iki tabibin iadesine, kalan eczanın da asker hastanesi tabipliğine teslim olunmasının komisyonca karar verildiği belirtilmiştir⁸.

Doktorlarla ilgili bu şekilde düzenlemelere gidilmiş olmakla birlikte, şikayet edilen diğer hususlarla ilgili olarak herhangi bir tedbirin alınmış olup olmadığı konusunda maalesef bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, sözü edilen idari görevlilerin daha sonraki zamanlarda da mevcut durumlarını korumalarından dolayı haklarında herhangi bir işlem yapılmadığı fikri ortaya çıkmaktadır.

Genel olarak bakıldığında, bu kadar kapsamlı ve ciddi ithamlarla dolu olan bir mektup elimize geçmiş olmakla birlikte, ülkenin muhacir iskân edilen her tarafından münferit olarak muhacirleri/halkın/memurların durumları ile ilgili şikâyetler geldiği⁹ görülmektedir. Bu şikâyetleri veya bilgileri değerlendiren devletin aldığı tedbirler de belgelere yansımıştır. Bunlara da bu çalışmada kısaca değinmenin sözü edilen şikâyet unsurlarına açıklık getirmesi bağlamında faydalı olacağı kanısındayız.

Arşivdeki pek çok belgeden anlaşıldığı kadarıyla devlet, muhacirlerin iskânları sırasında pek çok açıdan refahlarının sağlanmaları amacıyla hem mevcut görevliler/yetkililere hem de tayin ettiklerine her türlü tedbirin alınmasında kusurda bulunmalarını bildirmiştir. Muhacirler için görevlendirilecek memurlara yapacakları işlere dair talimatname verilerek bir an evvel görev yerlerine gitmeleri sağlanmıştır. Bu talimatnamede dikkat edilmesi gereken hususlar maddeler halinde şu şekilde sıralanmıştır¹⁰:

1- Çok miktarda nüfusun gelmesinden dolayı İstanbul’un ve memleket ahhalilerinin salgın hastalıklardan korunması için çıkacakları şehirlerin birkaç saat mesafelik dışında bir yer tahsis edilerek oralarda iskân ettirilmesi, Karadeniz tarafına nakledileceklerin Karadeniz Boğazı’ndan Çanakkale’ye kadar olan bölgeye çıkarılmaması, sevk olunacak mahalle nakledilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması

2- Muhacirlerin sıhhatlerini bozmamak için güneş, rüzgâr ve yağmurdan korunmaları amacıyla gerektiği kadar baraka veya çadır temin edilerek hazır bulundurulması

3- Çıkacakları yerlerde yığılmayı önlemek için vakit kaybetmeden ve zahmete yol açmadan sevk olunmalarına bir an evvel başlanması

4- Çıkacakları mahallerde sağlık açısından yiyecek ve içecek gibi erzak vesairenin hazır bulundurulması

5- Muhacirlerin sağlık tedbirleri için tayin edilen doktorların mahallinde hareket ve icraatlarına dikkat etmeleri, her türlü yardımı yapmaları

Bilhassa hem memleket ahhalisinin sağlığının korunması hem de hasta muhacirler için tabipler tayin edilmesi ve onların yapmakla yükümlü oldukları hususların bildirilmesi için yoğun bir çaba

⁷ 8 Rebiyülevvel 1281/11 Ağustos 1864 tarihli A.MKT.MHM. 308/85. Bu doktor Hüseyin Efendi’nin mektubunun birinci maddesinde zikrettiği doktor olmalıdır.

“Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezaretine

Hastagân-ı muhacirine bakmak üzere Trabzon’a gönderilmiş olan Tabib İbrahim Efendi’nin i’ade olduğu ve yerine evsaf-ı matlubeye bir diğerinin gönderilmesi derece-i vücubda bulunduğunu havi Trabzon valisi devletlü paşa hazretlerinin varid olan tahriratı leffen irsal kılınmağla seri’an iktizasının icra ve ifade ve tahrirat-ı merkumenin i’adesine himmet eylemeniz siyakında”. 17 Rebiyülevvel 1281/20 Ağustos 1864 tarihli A.MKT.MHM. 309/47.

⁸ A.MKT.MHM. 313/12.

⁹ “...ve doğrusu Anadolu halkı bunca tekâlif ile mükellef oldukları halde iskân-ı muhâcirin emrinde pek çok fedakârlıklar etmekte iseler de bazı memûrîn taraflarından istenilen sûrette ikdâmât görülemediğinden ‘avdet-i âcizânemde bu yolda teshilât ve mu’amelât-ı kâmilenin ifâsı zımnında...” BOA,İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa’bân 1278/23 Şubat 1862.

¹⁰ Zilhicce 1283/Nisan-Mayıs 1867 tarihli A.MKT.MHM. 380/57. Bu talimatname daha geç tarihli olmakla birlikte daha önceki göçlerde de uygulandığı için burada zikredilmiştir.

harcamıştır¹¹. Devlet, doktorların da haklarını korumak adına asli memuriyetlerine hâle gelmemesi için maaşlarının düzenli olarak ödenmesi ve özel muayene yapmalarını da uygun görmüştür¹².

Daha evvelden de bahsedildiği üzere bir takım problemlerin oluşmasında muhacirlerin ne zaman ve ne miktarda geleceğinin bilinmemesi de etkili olmuştur. Trabzon kenti de pekçok bakımdan bir merkez durumunda olduğu için tabiiyatıyla şikâyetlerin de merkezi olmuştur. Şöyle ki: 1858-1859 yıllarında Batı Kafkasya'dan ve Dağıstan'dan gelenler genellikle İstanbul'a inmiş çok az kısmı Karadeniz'deki limanlara gelirken, ancak K. Kafkasya'dan gelenlerle 1860'tan sonra bu limanlarda yığınlar oluşmaya başlamıştır¹³. İstanbul'da 1859 yılı sonunda yerleştirilmek üzere gönderilenlere rağmen hâlâ 10 binden fazla muhacir bulunmaktadır. İstanbul'da daha fazla muhacir birikmesini önlemek için aynı sıralarda gelen muhacirlerin Trabzon, Samsun ve Sinop başta olmak üzere Karadeniz iskelelerine çıkartılarak oralarda misafir edilmelerine başlanmıştır¹⁴. Trabzon, muhacirin ihtiyacını karşılamada bir levazımat deposu vazifesini de görmüştür. Trabzon, giyecek, yiyecek, ilaç, çadır, kömür vb. gibi levazımın sağlandığı bir ana depodur¹⁵. Ekim 1863'te Trabzon'da 5 bin kadar nüfus birikmiş, Sinop ve Samsun limanlarında da kalabalık bir muhacir kitlesi yığılmıştır. Bir yıl boyunca gelenlerle birlikte iskân yerlerine sevkleri geciken ve bu yüzden iskelelerde yığılan göçmenlerin sayıları da sorunlarıyla birlikte gittikçe kabarcaktır ki nitekim öyle de olmuştur. (İskele ve limanlar için bkz. Takvim-i Vekayi, 5 Ra 1281/18 Ağustos 1864)¹⁶.

Ancak zamansız ve çok sayıda muhacirin gelmesiyle plansızlık yüzünden sevk ve iskânlarının zamanında yapılamaması, mevsimin olumsuzlukları, bir taraftan gelenleri sefaletle iterken, diğer taraftan da vilâyet yöneticilerini zor durumda bırakmıştır¹⁷. Örneğin, Aralık 1863'te gerekli alt yapının hazırlanmasına fırsat bulunamadan 5 bin kadar Kafkasyalı'nın Trabzon'da yığılması buradaki yöneticileri de güç durumda bırakmıştır. Yine 16 Nisan 1864 tarihli bir belgede 170 bin kişinin beklediği ve bir seferde gelecek olurlarsa Trabzon'da tutmanın ve barındırmanın çok zor olacağı ifade edilmiştir. Öyle ki Çerkezistan'dan Trabzon'a gelen ve iskân edilmeyi bekleyen 25 bin muhacir olduğundan bahsedilmekte, daha da külliyatlı miktarda muhacirinin geleceğinden bahisle bunların barındırılacak mahaller olmaması, erzak ve zorunlu ihtiyaçlarının tedarikinde güçlük olduğu bildirilmekte ve sarf ve tayinatın defterlerini tutmada mal katiplerinin yetersiz kaldıkları, acilen bu işi yapabilecek muhasebecinin ve birkaç nefer muhasip kâtibin gönderilmesi de istenmektedir¹⁸. Yaşanan olumsuzluklar karşısında çoğu zaman vilâyet yöneticileri de güç durumda kalmıştır. Öyle ki Trabzon valisi mesuliyet altında kalmamak için buraya toplanan muhacirlerin isimlerinin deftere yazılmasına imkan bulunamadığını, yiyecek ve sevk işlemlerinin aksadığını, iskân yerlerine götürecek gemilerin gecikmesinden dolayı sıkıntıya düşüldüğünü önce yazılı olarak ve sonra bizzat İstanbul'a giderek sözlü olarak da bildirmiştir¹⁹.

1863-64 yılları arasında genellikle Çerkes göçleri yoğunlaşmış, daha başlangıçta Abhaz kabilesinden 5 bin kişinin göç edeceği beklenirken 1864 yılının yazında bu miktar 300 bini aşmıştır²⁰.

¹¹ Örneğin; 20 Zilkade 1280/27 Nisan 1864 tarihli bir yazıda Trabzon ve mahall-i saireye nakl ve sevk edilecek muhacirler için hazine-i hassa kumpanyasından tahsis olunan vapur içindeki hastaların tedavisi için 1500 kuruş maaşla doktor Ahmet Ali Efendi'nin tayin edildiği ve yanında bulundurma gereken ecza için de gereken ücretlerin hazinece ödenmek üzere talimat verildiği görülmektedir. İ. DH. 524/36195. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

¹² 6 Zilhicce 1283/11 Nisan 1867 tarihli A.MKT.MHM. 380/57-1,2

¹³ Vakanüvis Lütfi, 1859'da İstanbul'a hicret etmek zorunda kalan aç ve çıplak muhacirlerin durumlarının vehameti "Bunların ahval-i müteallimelerine dayanmak kabil değildi" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Enver Ziya Karal (2007). *Osmanlı Tarihi*, C. VI, 6. bsk., Ankara: TTK Yayınları, s. 96-97.

¹⁴ İ. N. M. 696 Şehremaneti tezkeresinden naklen Bedri Habıçoğlu (1993). *a.g.e.*, s. 89.

¹⁵ "...muhacirin komisyonu riyaset-i celilesinin tebligat ve ibkasına nazaran bu defa oradan gelen iki bin bu kadar muhacir çırlak çıplak olarak vürud idüb bu makulenin öyle hal-i uryan ve perişaniye duçar olmaları layık olmayacağından ve tarik-i hicret icabınca Trabzon elbise ve levazımat-ı muhacirinin adeta deposu hükmüne girmiş olduğundan mevcut elbise olduğu..." bkz. A. MKT.MHM., 293/73 Nolu ve 22 Ramazan 1280/1 Mart 1864 tarihli belge.

¹⁶ İ. DH. 524/36128. Limanlardaki bu sıkışıklığı ve bekleyişi önlemek ve toplanan binlerce insanın iskân mahallerine kış mevsimi gelmeden yerleştirilmeleri için Trabzon ve Samsun limanlarına gelecek vapurların bir an evvel süratle hareket etmeleri hususunda Muhacirin Komisyonu ve Trabzon valiliği gerekli girişimlerde bulunmuştur. Bkz. 22 Ramazan 1280/ 1 Mart 1864 tarih ve A.MKT.MHM., 293/73 nolu; 15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864 tarihli ve A. MKT.MHM., 303/73 nolu tezker.

¹⁷ Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 110.

¹⁸ İ.DH 524/36128. 9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864.

¹⁹ İ. MM, 1189/1-2'den naklen Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 110-111.

²⁰ Bedri Habıçoğlu (1993). *a.g.e.*, s. 76. Nihat Berzeg (2006). *Çerkesler: Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınları, s. 29. Kafkasya'nın Osmanlı Devleti için önemi hakkında bkz. Nihat Berzeg, *a.g.e.*, s. 31-33. Kafkasya'nın özet tarihi ile ilgili olarak bkz. Nihat Berzeg (2006). *a.g.e.*, s. 47-67. Nedim İpek (2000). *a.g.e.*, s. 29. Çerkes kelimesi genel olarak Kuzey Kafkasyalılar için kullanılan bir tabir olmuştur. Ancak bu kavram altında birçok halk zikredilmektedir. Kafkas kavimleri: Çerkes, Abhaz, Çeçen-İnguş, Avar, Lezgi, Dergin ve Gürcülerdir. Çeçenler, Kuzey Kafkasya halklarından. Onlarla birlikte, Dağıstan, Kuzey Osetya, Kabartay-Balkar, Karaçay-Çerkes, Abhazya yer almaktadır. Kafkasya kavimleri için ayrıca bkz. Ahmet Caferoğlu (1976). "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 1121-1124. Kuzey Kafkasya

Muhacirlerin üst üste yığılması, sağlık durumu, soğuk, beslenme gibi nedenlerle iskân yerlerine gönderilemeyen göçmenlerden bir kısmı maalesef ölmüştür. 2 Nisan 1861'e kadar Osmanlı topraklarında bulunan 150 bin göçmenden yaklaşık 50 bini ölmüştür (Bkz. İrade, M.M. 961.)²¹. Trabzon Rum Konsolosluğu'nun raporunda Batum'da günde 7, Trabzon'da 180-250, Samsun'da 200 kişinin öldüğü belirtilmiştir²². 1864 yılındaki kayıtlarda Trabzon'da günde 20 kadar ölüm olayı yaşandığı ifade edilmektedir. Bunda alınan tedbirlerin etkili olduğu bir gerçektir.

Devlet neden bu ölümlerin yaşandığını ve ne miktarda olduğunu öğrenmek istemiştir. 2 Ramazan 1280/10 Şubat 1864 tarihli muhacirin komisyonuna hitaben yazılan bir arz tezkeresinde Trabzon'da bulunan muhacirler içinde hastalık ortaya çıkması neticesinde ziyadece ölüm olaylarının vukubulduğundan Yaver Efendi'nin (Komisyon başkâtibi) bu konuda görüşünü bildirmesinden sonra icabının süratle icrasından bahsedilmektedir²³. Yaver Efendi tarafından bildirildiğine göre öyle külliyatlı miktarda vefeyat hadisesinin meydana gelmediği, ancak yine de ziyade miktarda ölümler yaşandığı ifade olunmuştur. Meclis-i sıhhiye tarafından bildirildiğine göre Trabzon'da mevcut olan muhacirinde çiçek, ishal ve karahumma hastalıkları olduğu bunlardan günde yirmi kadar vefeyat vukubulduğu Trabzon tabibi tarafından ifade olunmuştur²⁴.

Muhacirlerin her ne şekilde rahatlarının sağlanması ve ölümlerinin önlenmesi mümkün olunabilir ise icrasının süratle yerine getirilmesi Trabzon valiliğiyle Yaver Efendi'ye buyrulmuştur. Bu konuda yapılacak tüm masrafların (ilaç, yatak, elbise, nan-ı aziz, odun-kömür vs.) hazine tarafından karşılanacağı da ifade edilmektedir²⁵. 16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864 tarihli bir mektupla Komisyon başkâtibi Yaver Efendi'ye gereğini yapması bildirilmiştir. Trabzon valiliğine ve Yaver Efendi'ye hitaben yazılan bir yazıda "Trabzonda bulunan muhacirin içinde hastalık zuhuruyla ziyadece telefat vuku'u bulmakta olduğu..." ifade edilmiş Trabzon'da bulunan tüm doktorların bu işle görevlendirilmesi ve gerekli her türlü tedbirin alınması istenmiştir²⁶.

Muhacirlere hiçbir yardımdan kaçınılmadığını ama uygun olmayan bir mevsimde çırılçıplak memleketleri iskelelerinde kalıp, sonra bulabildikleri kayık ve sandallara binip, ama kış mevsimi olması dolayısıyla bir müddet denizde kalan çocuk ve kadınların soğuktan ve açlıktan dolayı büyük bir ızdırab yaşadıkları, salgın hastalıklara uğradıkları ve yola çıktıktan sonra çiçek hastalığına yakalandıkları ifade edilmiş, bunların mümkün olduğu kadar bu hastalıklardan korunması gerektiği de bildirilmiştir. Bununla yardım için Trabzon tarafından gerek asker-i nizamiye-i hazret-i şahane hekimlerinin ve gerek memlekette bulunan hekimlerin tamamının görevlendirilerek yardım götürülmesi ve gerekli olan eczanın tamamı orada bulunamaz ise İstanbul'dan gönderilmek üzere süratle cins ve miktarının bildirilmesi istenmiş ve daha evvelden İstanbul'dan gönderilen yataklar kâfi gelmezse daha ne kadar lazım ise hastalara verilmesi masrafının da iane akçesinden gönderilmesi uygun görülmüştür. Muhacir hastalara günlük yirmişer vukıyye sığır eti tahsis olunup bunun yüz dirhemi aynen verilip yüz dirheminin yerine bulgur, fasulye ve kırmızı biber alınarak büyücek kazanlarda çorba gibi pişirilerek sabah ve akşam birer maşraba içirilmesi tertib olunmuş, dokunan olursa yalnız piriç çorbası ve hastalığına göre her ne çeşit yiyecek ve içecek virilmesi uygunsa hekimlerin tertib etmesi istenmiştir²⁷.

Giyecek hususunda gelenlere imkânlar ölçüsünde yardımda bulunulmuştur. 16 Nisan 1864 tarihli arz tezkiyesinde o sırada Trabzon'da bulunan ve muhtaç olan muhacirlerden on yaşına kadar olan çocuklardan en fazla ihtiyacı olanlara elbise, on yaşından büyüklere Amerikan bezinden uzunca

halklarının coğrafi, ekonomik, kültürel, tarihî hakkında genel bilgiler için bkz. Kadircan Kaflı (1942). *Şimali Kafkasya*, İstanbul: Vakit Matbaası. Çeçenler hakkında genel bilgiler için bkz. Özdemir Özbay (1995). *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara: KAF-
DER Yayınları, s. 187-213.

²¹ Bedri Habıçoğlu (1993). *a.g.e.*, s. 127.

²² Bedri Habıçoğlu (1993). *a.g.e.*, s. 163-164.

²³ A.MKT.MHM. 293/25. "Muhacirin komisyonu riyaset-i celilesine Devletli efendim hazretleri

Trabzonda bulunan muhacirin içinde hastalık zuhuruyla ziyadece vefeyat vuku' bulmakta idüğü ifadesine dair Tophane-i Amire müşiriyet-i celilesi canibinden mevrud tezkeri manzur-ı vâlâları buyrulmak için leffen irsal kılınmış olmağın bu madde hakkında Yaver Efendi tarafından dahi bir güne iş'ar vuku' bulmuş ise icabının bamütala'a seri'an icra ve ifadesi mütevakıf-ı himem-i behiyeleridir." Fi 2 Ramazan sene 1280/10 Şubat 1864 ve fi 28 Kanun-ı sani sene 1279.

²⁴ 23 Şaban sene 1280/2 Şubat 1864 ve fi 20 Kanun-ı sani 1279 tarihli A.MKT.MHM. 293/25-2.

²⁵ 6 Ramazan sene 1280/14 Şubat 1864 ve 31 Kanun-ı sani 1279 tarihli A.MKT.MHM. 293/25.

²⁶ 16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864 tarihli A.MKT.MHM. 293/25.

²⁷ 16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864 tarihli A.MKT.MHM. 293/25.

gömleklerin yaptırılması uygun görülmüştür²⁸. Ayrıca halkın da bu konuda yardımları göz ardı edilmemelidir.

Muhacirin Komisyonuna hitaben yazılan bir yazıda 15 Zilkade 1280/22 Nisan 1864 tarihinde külliyyatlı bir muhacir kafilesinin uryan, sefil, perişan bir şekilde gelmekte oldukları tespit edilmiş, bunlara elbise tedarik edilmesi gerektiği ancak bunun da külliyyetli bir akçeye malolacağı ifade edilerek, imkân üzerine hareket edilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bahar mevsimine girilmesinden dolayı büyüklerin barınabilip, küçükler için eşya, büyüklere uzunca gömlek yaptırılması gerekmiştir. On yaşına kadar olanlara entari, şalvar ve hırka, yine bunlara ve büyüklere gömlek mübayaası için Babiâli'de memur olan Suud Efendi'ye talimat verilmiştir²⁹. Yine 27 Zilkade 1280/4 Mayıs 1864 tarihli Maliye Nezareti'ne hitaben yazılan bir arz tezkeresinde Çerkezistan sahillerinden Trabzon'a ve Samsun'a kalabalık olarak nakl olunan çok perişan surette bulunan muhacirler için Köstence ve Boğazköprü'de yaptırılan barakalar ve bunlara ita olunacak nan-ı aziz vesaire levazım masraflarının bir an evvel gönderilmesi istenmiştir³⁰.

Geçici iskân sırasında mevsimin müsait olduğu zamanlarda kurulan çadırlara, boş arazilere, ağaç diplerine (İ. MV 22848/7) muhacirlerin yerleştirildiği görülmektedir. Bu durum daha ziyade Trabzon, Samsun, Varna gibi muhacirlerin toplandığı liman şehirleri ile kısmen İstanbul'da bulunanlar için geçerli olmuştur. Trabzon'a akın akın gelenler çadırlar ile ahşap barakalara yerleştirilmişler, fakat gelenlerin çokluğu yüzünden bunlar yetersiz kalınca muhacirlerin bir kısmı sokak aralarında sefalet içinde kalmışlardır. Trabzon valisi bunu önlemenin tek çaresi olarak, bir an evvel iç bölgelere sevkîyat yapılmasını uygun görmüştür. 1864'te Karadeniz sahillerinde toplanan muhacirler aralıklarla kararlaştırılan mahallere gönderilmiştir. Ağustos 1864'te Trabzon'da 116.100 muhacir olup bunların geçici olarak iskân edildikleri bölgeler şunlardı: Sarı dere (Değirmendere) 23.000, Akçakale 17.000, Giresun 1.300, Samsun 70.000, Sinop 4.800. Nitekim Ruzname-i Ceride-i Havadis (sayı 2 26 Ra 1281/27 Eylül 1864)te yer alan bir haberde Eylül 1864 sonlarında Trabzon'da hiç muhacir kalmadığı ifade edilmiştir³¹.

Çerkes ve Nogay muhacirlerinin kış mevsiminde yollara dökülerek sefalet içinde, Karadeniz fırtınaları sebebiyle çoğu zaman hayatlarını da kaybetmek pahasına Osmanlı Devleti'ne giriş yapmaya çalışmaları üzerine Babiâli'de toplanan "Meclis-i Mahsus"da, işlerin düzenli bir şekilde yapılabilmesi için bir takım tedbirlere başvurulması kararlaştırılmıştır. Hatta Rusya nezdinde girişimlerde bulunarak havaların ısınmasının beklenmesini istemiştir. Osmanlı hükümeti 1863'te gelenleri belli bir plan içinde ve bahardan sonra kabul edilebileceğini bildirmiş olmasına rağmen kış soğuk demeden muhacirler bulabildikleri ne varsa yola çıkmış, göç aniden bastırılmıştır (İrade, Meclis-i Mahsus, 1189). Devlet, daha evvelden gelenlerin açtığı masraf ve zorlukları daha atlamamışken yeniden göçün hızlanmasını çok hoşnutlukla karşılamamış fakat bu gelenlerin epeydir hakaret ve kötülük içinde olduklarını, kucaklarına yavrularını alarak gelmekte olan bu çaresiz insanlara devletin sırt çeviremeyeceğini ifade etmiştir. Yine bu gelenlerin de sefalet ve perişanlığa uğramamaları için komisyonun her türlü tedbiri alması ve gereken bütün yardımların yapılması ve bu masrafların boşa gitmemesi için de bir an evvel iskân işinin tamamlanması istenmiştir³².

Başka bir belgede, böyle zorla vatanından, canından, malından, mülkünden feda ederek türlü felâketlerle ayrılmak zorunda kalan bu Müslümanların memâlik-i hazret-i padişahiye kabul olunmayarak düşmanlarının zulmü elinde bırakılmasının **İslâmiyet ve insaniyetçe** uygun olamayacağı ifade edilmiştir³³. Osmanlı Devleti'nin resmi belgelerine yansıttığı muhacirleri kabul nedeni budur. Elbetteki başka başka nedenleri de göz ardı etmemek gerekir. Meselâ devlet, insan gücü açığını kapatmak ve yol yapımı, pamuk ekimi ve orduda yararlanabileceğini de düşünmüştür³⁴. Zaten belgelerde ifade edildiği

²⁸ İ.DH. 524/36128. 9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864. Ayrıca bu belgede Soğucak iskelesinde 100 bin kadar nüfus biriktiği ve 170 bine ulaşacağı bildirilmiştir.

²⁹ 15 Zilkade 1280/22 Nisan 1864 tarihli A.MKT.MHM. 297/14.

³⁰ A. MKT . MHM 299/53 .

³¹ Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 138.

³² 14 Muharrem 1281/19 Haziran 1864 tarihli A. MKT.MHM. 303/70.

³³ İ.DH. 524/36128. 9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864.

³⁴ Kemal H. Karpat (2010). *a.g.e.*, s. 166.

üzere, muhacirler kış gelmeden iskân yerlerine gitmeli ve ziraatle meşgul olmaya başlamaları gerekmektedir³⁵.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, muhacirlerin iskân edilmesi hususunda yayınladığı çeşitli talimatnamelerle yerli ahalinin çeşitli şikâyetlerine, tepkilerine ve bazı memurların uygunsuz davranışlarına rağmen sorunların en iyi şekilde çözülmesini sağlamaya çalışmıştır. Ama çok miktarda ölüm olayının da önüne geçememiştir.

Osmanlı Devleti o günkü oldukça güç koşullarına rağmen, muhacirlere her türlü desteği vermeye gayret etmiştir. Devlet doktor, ilaç temini gibi konularda gerekenin yapılması için emirnameler göndermiştir³⁶. Devlet kadar halk da ellerinden gelen yardımı yapmaktan kaçınmamıştır. Anadolu'daki iskân memurlarının yetersizliklerinden ve gevşekliklerinden de olabilir yıllarca iskân edilemeyen muhacirler, bu süreler içinde halkın yardımları ve misafirlikleri sayesinde ayakta kalabilmişler ve ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir³⁷. Zamanla halk da bu durumdan bıkmaya ve usanmaya başlamıştır³⁸.

Elbetteki muhacirlerin yerleştirilmeleri, Osmanlı Devleti'ni büyük bir meseleyle yüz yüze getirmiş, ama devlet o günün şartlarına rağmen son derece tutarlı ve başarılı bir iskân politikası uygulamıştır. Ancak, devletin mali durumunun parlak olmayışı muhacirlerin iskânı konusunda pek çok sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır³⁹.

İskân işlerinin istenilen düzeyde hızlı ve verimli olmamasında iskân memurları ile mahalli yönetimlerin gevşeklikleri, yetersizlikleri olmakla birlikte muhacirlerin de bir takım tutum ve beklentileri de işleri zorlaştırmıştır⁴⁰.

Ancak gelen kitlelerin yoğunluğu dikkate alındığında bir takım olumsuzlukların da yaşanmasının kaçınılmaz olacağı kesindir. Prof. Kemal Karpat, 1859-1879 arasında göçürülen Kafkasyalıların, çoğu Çerkeslerden oluşmak üzere 2.000.000 civarında olduğunu, sağ salim Osmanlı Devleti'ne ulaşan muhacir sayısının ise 1.500.000 olduğunu belirtir⁴¹. Bu sayılara bakıldığında durum daha net anlaşılabilir.

Bu göçler sonunda Osmanlı Devleti'nin ve Anadolu'nun yoğun etnik değişimlere uğradığı da ayrı bir gerçektir⁴².

1858-1865 yıllarında 493 bin Kuzey Kafkasyalı Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Maalesef bunların çoğunun iskân mahallerine ulaşmadan öldükleri anlaşılmaktadır. Çünkü 1854-1864 yılları arasında Çerkezistan ve Kırım'dan 311.333 kişi Türk iskân birimlerine ulaşabilmiştir. Göç hareketi 1865 yılından sonra münferiden devam etmiştir. Ancak 93 Harbi'nden sonra yine kitlesel boyuta ulaşmıştır⁴³.

³⁵ “Trabzon’dan Varna’ya nakl-i muhacir itmekde olan Hüma-yı Tevfik derece-i kifayede olamayub bu hal-i emr-i iskânı te’hir ve şu yaz muhacirini zira’atden mahrum ve te’essis ideceğinden ve sene-i atiyeye değın ta’minat i’tasını ve bu cihetle hazinece pek çok mesariği ...” 17 Cemaziyel-evvel sene 1280 İ. DH. 524/36153.

³⁶ Ayrıca görevlendirilen tabibler için bkz. A.MKT.MHM. 311/68 nolu ve 11 Rebiyülahir 1281/13 Eylül 1864 tarihli belge, A.MKT.MHM. 309/72 nolu ve 22 Rebiyülevvel 1281/25 Ağustos 1864 tarihli belge, İ.DH. 524/36195 nolu ve 20 Zilkade 1280/27 Nisan 1864 tarihli belge.

³⁷ Bkz. Dipnot 9.

³⁸ Bedri Habiçoğlu (1993). *a.g.e.*, s. 124. BOA.İ.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Meclis-i Vâlâ), Belge no: 20949, 23 Şa’bân 1278/23 Şubat 1862. Belge için bkz. Kafkas.org.tr.

³⁹ Hayati Bice (1991). *a.g.e.*, s. 52. Paris Muahedesi ve Kırım Savaşı için bkz. Akdes Nimet Kurat (1970). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Ank. Üni. Yayınları, s. 65-74. 1862-1864 tarihlerinde Trabzon ve Samsun’a gelen Kafkasya muhacirlerinin durumları hakkında bkz. Ayşe Pul (2010), “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)*, Giresun, Giresun Belediyesi Yayınları, s. 544-561.

⁴⁰ Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 135.

⁴¹ K. H. Karpat (1985). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, London: University of Wisconsin, s. 69. Bu eserin Türkçesi için bkz. Kemal H. Karpat (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. Gelenlerle ilgili sayısal istatistikler için ayrıca bkz. Kemal H. Karpat (2010). *a.g.e.*, s. 169-170. A. H. Hızal (1961). *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası*, Ankara: Orkun Yayınları No: 4, s. 49. 1860’tan ve bilhassa 1864’ten itibaren külliyetli miktarda Çerkes muhacerete zorlanır. Rus kaynakları 400 bin kişi der ama, yollarda telef olan binlerce insanla birlikte 1.5 milyonu bulmuştur. Bkz. Mirza Bala (1978). “Çerkesler”, *İ.A.*, C. 3. İstanbul: MEB Yayınları, s. 376. Batı tarihçiliğinde 1859-1864 yılları arasında Kafkas muhacirlerinin sayısı 1 milyon kişi olduğu görüşü hâkimdir. Bkz. Salih Polatkan (1987), “Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Yapılan Göçler”, *Kuzey Kafkasya*, yıl 11, S: 66-67, s. 9. İskan politikası hakkında bkz. Nihat Berzeg (2006). *a.g.e.*, s. 71-74.

⁴² Hayati Bice (1991). *a.g.e.*, s. 56.

⁴³ Nedim İpek (2000). *Mübadele ve Samsun*, Ankara: TTKYayınları, s. 40. Muhacirlerin ulaşım yolları hakkında bkz. Aynı yazar, *a.g.e.*, s. 41. Arzu Kılıç Ocaklı (2002). “XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu’ya Göçler”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 897. Ocaklı, Osmanlı’ya en erken göçlerin 1861 yılında başladığını belirtmektedir. Ancak göçler bu tarihten çok daha önce başlamıştır.

1860 yılından önce gelenlere oldukça yüklü yardımlar yapılmasına rağmen⁴⁴ daha sonrakilere aynı yardım koşulları sağlanamamıştır. Bunun nedeni de Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu malî bunalım ve muhacir sayısının oldukça fazla olmasıdır⁴⁵. İlk gelen kabileler çeşitli köylerde iskân edilmiş, şehirlere yalnız memur ve ilmiye sınıfından olan muhacirler alınmıştır⁴⁶. 1860'tan sonra başlayan göçlerde aile başına oldukça geniş arazilerin verilmesiyle de daha sonra gelenler arasında sıkıntılar yaratmıştır (BA, Meclis-i Mahsus 4800)⁴⁷.

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarafından, Kafkasya'dan gelen muhacirlerin, "İslâmiyet ve insaniyet" için halife-i rûy-ı zemin olan Osmanlı Padişahı adına Osmanlı topraklarına kabul edilmeleri ve refah içinde barındırılmaları için devlet, o zamanın zor koşullarına rağmen gerekli tüm tedbirleri alarak iyi niyetini ortaya koymuş olduğunu belgelere bakarak söylememiz mümkündür. Ancak muhacirlerin ne miktarda ve ne zaman geleceklerinin bilinmemesi, yetkililerin ihmalleri/suistimalleri, görevlerini kötüye kullanmaları, salgın hastalıklar ve iklim şartları gibi pek çok sebep bu iyi niyetin ortaya konmasında engel teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflamış olmasının ve ekonomik sıkıntılarının da bu olumsuz şartların oluşumunda etkisi olduğu muhakkaktır. Es-seyyid Hüseyin Efendi'nin bu mektubu, pek çok problemi 12 madde halinde topluca zikretmesi ve kendisinin de devlet görevini icra eden bir memur olması bakımından dikkate şayandır. Genel olarak maddelere bakıldığında, bir takım kişisel ve toplumsal sorunlar dile getirilmiş olsa da, bilhassa doktorlar hakkında ortaya atılan suçlamalar dikkate şayandır. Çünkü muhacirlerin birinci önceliği sağlık sorunlarıdır ve bu hususta halkın sağlığının etkilenmemesi için de azami derecede dikkatli davranılması gerekmektedir. Zaten devletin ilk verdiği cevap da doktorlar hakkında olmuş, önce uyarılmaları daha sonra da görevlerinden alınmaları istenmiştir. Uyarı konusunda doktor azlığını da dikkate almak gerektir. Devrin şartları göz önünde bulundurulduğunda geri çağrılan bir doktorun yerine hemen başka bir doktorun gönderilmesi de o kadar kolay bir mesele değildir.

Görevli memurların bu uygunsuz davranışlarında kendi kişisel profillerinin de payını dikkate almak gerektiği de ayrıca belirtilmelidir. Neticede bu mektubu yazan eczacının ve işleme koyup takibat başlatan müfettişin de birer memur oldukları unutulmamalıdır/göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ:

BOA, İ. DH. (İrade Dahiliye), 524/36153

BOA, İ. DH. 524/36128

BOA, İ. DH. 524/36195

BOA, İ. MVL. (İrade-i Meclis-i Vâlâ), 20949

BOA, A. MKT. MHM. (Sadaret Mektubi, Mühimme Evrakı), 380/57

BOA, A. MKT. MHM. 313/12

BOA, A. MKT. MHM. 309/47

⁴⁴ Örneğin, 1865-1866 yıllarında gelen Çeçen muhacirler için 10 bin hane yaptırıldığını belirtmektedir. Ama bunlar genellikle Doğu Anadolu'ya iskân olunmuştur. Bkz. Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 149.

⁴⁵ 14 Muharrem 1281/19 Haziran 1864 tarihli A. MKT. MHM. 303/70. Ayrıca bkz. Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 162.

⁴⁶ Fikret Babuş (2006). *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁷ Süleyman Erkan (1996). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, s. 92. Muhacirler için yapılanlar; 1- Askerlikten ve vergiden belirli bir süre muaf olmaları 2- Evlerinin devlet tarafından yaptırılmaları ve komşuluk yardımlarının yapılması 3- Sanat erbabı olmayanlara tohum, öküz vs. nin verilmesi. Ancak refah düzeyi sağlandığında bunların bedelinin peyderpey ödenmesi 4- Asayişlerinin sağlanması için karakollar kurulması bkz. Abdullah Saydam (1997). *a.g.e.*, s. 119-120. A. MKT. NZD. 355/7.

Diğer taraftan tehcir büyük bir hızla devam ederken, bir taraftan da geri dönme eğilimleri baş göstermiştir. Devlet bunların hüsn-i ikna ile vazgeçmelerinin sağlanması, aksi takdirde kendilerine verilen her türlü levazım masrafının geri ödenmesi istenmiştir. İskân edildikleri yerlere uyum sağlayamayıp geri dönmeye kalkan muhacirlerin sayısı o kadar artmıştır ki, Osmanlı hükümeti bir takım tedbirleri uygulama ihtiyacı hissetmiştir. Bu tarihten daha sonra da bu tür olayların yaşandığı görülmektedir. "...Çeçen muhacirlerinden ve Hoca Mustafa ve Tatar Han ve Hüseyin ve Memiş Efendi takımlarından olub mukaddemce liecli'l-iskân Kütahya sancağına sevk ve i'zam olunmuş olan yüz altmış hane nüfusundan yüz otuz hane bir olmuş kadimlerine avdet ve ric'at itmek efkârıyla Kütahya'dan hareket ve Sivas ve Erzurum tarihleriyle 'azimet itmiş ve bunlardan yedi tanesi dersa'adete gelmiş olduklarından merkumlar komisyon-ı celile haklarında hane inşası ve öküz ve tohum ve husul-ı iskânlarına fukaralarına nan-ı aziz itası misüllü erzak ve şayan buyrılan ihсанât celile-i cenâb-ı hilâfetpenahiye irad ve payan olunarak muhacirin-i merkumenin hüsn-i iknaiyeleriyle orada tevkifleri esbâbının istihsâli yarınki posta ile gitmek üzere Sivas mutasarrıfı devletlü paşa tarafına bir taşfil iş'ar" Yine eski vatanlarına dönmek isteyen Çeçen muhacirlerinden daha evvelden verilen hane, hayvan, zahire vs. gibi yardımların ve masraflarının geri alınması hakkında bkz. A. MKT. MHM. 272/19 nolu ve 19 Safer 1280/5 Ağustos 1863 tarihli belge.

BOA,A.MKT.MHM. 308/85
BOA,A.MKT.MHM. 311/68/1-2-3-4
BOA,A.MKT.MHM. 309/88
BOA,A. MKT.MHM., 293/73
BOA,A. MKT.MHM., 303/73
BOA,A.MKT.MHM. 380/57-1,2
BOA,A.MKT.MHM. 297/14.
BOA,A.MKT.MHM. 293/25/1-2
BOA,A. MKT .MHM 299/53
BOA,A. MKT.MHM. 303/70
BOA,A.MKT.MHM. 309/72
BOA, A. MKT. MHM. 272/19
BOA,A. MKT.NZD.(Sadaret Mektubi, Nezaret ve Devair Evrakı), 355/7

B. ARAŞTIRMA ESER VE MAKALELER

- BABUŞ, Fikret (2006). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politik Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- BALA, Mirza (1978). "Çerkesler", *İ.A.*, C. 3, İstanbul: MEB Yayınları, s. 375-386.
- BERZEG, Nihat (2006). *Çerkesler: Kafkas Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*, İstanbul: Chiviyazıları Yayınları.
- BİCE, Hayati (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1976). "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 1121-1124.
- EREN, Ahmet Cevat (1966). *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul: Nurgök Matbaası.
- ERKAN, Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: KTÜ Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını.
- HABIÇOĞLU, Bedri (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul: Nart Yayınları.
- HIZAL, A. H. (1961). *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklâl Davası*, Ankara: Orkun Yayınları.
- İPEK, Nedim (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları.
- İPEK, Nedim (2000). *Mübadele ve Samsun*, Ankara: TTK Yayınları.
- KAFALI, Kadircan (1942). *Şimali Kafkasya*, İstanbul: Vakıf Matbaası.
- KARAL, Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi*, C. VI, 6. bsk., Ankara: TTK Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (1985). *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and social characteristics*, London: University of Wisconsin.
- KARPAT, Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- KARPAT, Kemal H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1970). *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Ank. Üni. Yayınları.
- OCAKLI, Arzu Kılıç (2002). "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler", *Türkler*, c. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 896-906.
- ÖZBAY, Özdemir (1995). *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, Ankara: KAF-DER Yayınları.
- POLATKAN, Salih (1987). "Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Yapılan Göçler", *Kuzey Kafkasya*, Yıl 11, S: 66-67.
- PUL, Ayşe (2010). "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)*, Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları, s. 544-561.
- SAYDAM, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK Yayınları.

مطلبه به اجود طایفه طعمه اندک اوج نور هکلیک پس اقرح رسیده گشته و بوراه نموده ایم نغزین سیر و لایس حقیقتن باش
 قانقیزه جاریه لیه با دینسز متورینه دلام اتیمسه اولدینن منلو دیکر دمن نونجه اقرینک باش بولم زده انله جاریه لیه و ضعیف نظرینه
 وق خورده بولم مزاجه باقیوم دیرل ادرن دلام اتیمس و مظهره ایچین و سعادتیه یان حوره افرانکسه و اجلا درمن
 این بولمسه اولدینسز استکون کلده صف اید اقر لیه کنولک اطق بولمسه و عه کیه کیم مظهر لردم ایتواظه سیمه کور صیل
 و سیدیه کورکوت مزاجه مخصوص اولور اجادنه و یلیب مودال برتوان فستک یایر یلیب استیضه و ایو اجادن حسی مودال
 برتوانسین دلم جمعینه ایم کنه اده و قوعه بشند

اجلا صدقینک اوررنه ایدک دفرانک هکلیک طایفه الویه میام بیچاره اولدینسز لشفه حندن درمن بولم اجلا دن صلا
 اولدور اوررنه لشفه احمد برده قنایسه و دفرانک هکلیک میام بیچاره اولدینسز برضوق لشفه اجلا اولدینسز قبول بولمسه

طایفه بولم عکله تها ایچین زلم کورینک اجلا ده بولم طایفه استکله و درمنی فرانس بولمسه و طعمه ایچین هکلیک
 طایفه بولم دیندرن ان لیه برلیمسه و مایلیک جمیم مع زیاده معور ایچین نکلر اجلا هکلیک طایفه استکله کلده صف
 اولمسه اولدینسز بولم ایچینسز مع رأی عالی صراط بولمسه

هکلیک طایفه اجلا لاقونک دلانه و دکرک کلر و برن کورمه ادرن بردهن کانه قه هکلیک طعمه ایچین موشه زلفه ادرن

والایس حقیق و توشیه اده حاله مظهرینسز سیر اطق ایچین اده بره سلا داز جاریه قنیه استنولکتن ادره
 کوشیه و قنیه طایفه رخصه دیلیب جویشی و حکومت سیر اتمور ادره کور طایفه ایچین حکومت ایچین سیر ایچین حقیق ایچین
 خانه کور بولمسه و ادره استنولکتن کور ادره بر حقیق سیر بولمسه ادره ایچین حقیق بولمسه

اوج درن کور بولمسه و قوعه بولمسه و حقیق ایچین لشفه بره دیر کلکند جاده لیمک قالمه و قه حاله لشفه ایچین

EK 1: Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin mektubu